

SZÜKSÉGESNEK TARTOTTA-E PÁZMÁNY PÉTER ERDÉLY ÖNÁLLÓ ÁLLAMISÁGÁT?

GUITMAN BARNABÁS

Dissimulálni kell!

„Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy töröktől elszakadjatok, elle-
ne rugoldoztatok, míg Isten a kereszténységen másképpen nem könyörül; mert ti
azoknak torkában laktok [...], tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény
császár urunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdély-
ben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusban jutván,
gallérink alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki légyen.”²

Pázmány Péter és Erdély viszonyáról a legutóbbi időkig rengeteg írás látott nap-
világot.³ A kutatás kiindulópontja legtöbbször Pázmánynak az erdélyi fejedelmek-
kel folytatott levelezése, továbbá a Kemény János által az érseknek tulajdonított,
hitelesnek elismert fenti gondolatmenet, amelyben az érsek a Béctől független
magyar erdélyi fejedelemség történelmi szerepét jellemzi németellenességgel
fűszerezve.⁴ Kiváló történészek és irodalomtörténészek érveit a sokáig kétkedéssel
kezelt Kemény-féle citátum hitelességével kapcsolatban magam is meggyőzőnek

¹ Pázmány Péter levele Rákóczi Györgynek, Pozsony, 1637. március 11. HANUY Ferenc, *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei. Petri Cardinalis Pázmány ... epistolae collectae*. I-II, Bp., 1910-1911, II, 757-758.

² KEMÉNY JÁNOS *Önéletírása és válogatott levelei*, Bp., 1959, 150.

³ BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*, Századok, 1981, 737-743.; HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter hiteles jellemzése Kemény János Önéletírásában* = H. E., *Filológia, esztétika és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., 2009 (*Historia Litteraria*, 25), 87-93.; HORN Ildikó, *Az erdélyi katolikus elit Pázmány Péter korában* = *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001 (*Pázmány Irodalmi műhely - Tanulmányok*, 2), 81-91.; R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában* = *Uó, Europica varietas, Hungarica varietas*, Bp., 1994, 37-61.; R. VÁRKONYI Ágnes, *Pázmány és Erdély a törököt kiűző háború eszmei megfogalmazásában* = *Az értelmiség Magyarországon a 16.-17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988, 87-93.; SZABÓ Péter, *Pázmány Péter és Erdély* = *Állam, egyház és az egyetemalapító Pázmány*, szerk. KIRÁLY Miklós, RÁCZ Lajos, Bp., 2010, 139-147.; SZABÓ Péter, *Pázmány Péter, I. Rákóczi György, Bethlen Péter* = *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001 (*Pázmány Irodalmi műhely - Tanulmányok*, 2), 92-100.; TÓTH Gábor, *Kemény János történeti szavahihetősége*, Aetas, 2006/2-3, 219-231.

⁴ HARGITTAY, *Pázmány Péter hiteles...*, i. m.

tartom, és nem tartom valószínűnek, hogy az emlékiró manipulálta, saját érdekei szerint átformálta volna a Pázmánytól hallottakat.

Látszólag tehát a címbe feltett kérdésre máris igenlő választ adhatok. Ugyanakkor mégis kételyek sokasága motoszkál bennem. Egy kiragadott idézet, továbbá néhány, az erdélyi fejedelmeknek és környezetüknek címzett, jóindulatú hangnemben megírt levél elegendő alapot ad-e ahhoz, hogy Pázmány Erdéllyel kapcsolatos álláspontját rekonstruálhassuk? Úgy tűnik nekem, hogy a kérdéskörben megjelent tanulmányok többsége setét hajnalsillagot követve inkább érzelmi, mint racionális alapon közelít a problémához, miközben a kutatók különböző okok miatt a valóságosnál rózsaszínűbb árnyalatokkal festik meg Erdély zsákutcás aranykorát.⁵ Ebbe a kontextusba pedig nagyszerűen illenek a Kemény által hagyományozott, Pázmány minden egyéb gondolatánál nagyobb publicitást kapó sorok, hiszen kiválóan alkalmasak arra, hogy az önnön nemzete ellen viaskodó Erdély, majd később a kuruc mozgalom éppen a Habsburg-hűnek ismert érsektől nyerjen elismerő visszaigazolást.

Kiindulási alap tehát számomra is, hogy valóban Pázmány mondta az idézett gondolatot. Ezzel kapcsolatban azonban rögtön felmerül néhány kérdés: Következetes, hosszabb ideig képviselt, kiérlelt álláspontja-e ez Pázmánynak? Általában mennyire következetes Pázmány politikai elgondolásaiban? Őszintén gondolta-e mindig, amit mondott? Mennyire lehet a Kemény-idézetet összhangba hozni Pázmány politikájával és tetteivel? Pázmány Péter nézőpontjából a korabeli erdélyi politika „önállósága” jelentett-e bármi pozitívát? Hogyan jellemezhető Pázmány és az erdélyi fejedelmek viszonya? Kinek volt jó, hogy Erdély független a koronától?

Az alábbiakban ezekre a kérdésekre kísérlek meg tömören választ keresni, kérve egyúttal a kedves olvasót, hogy állításaimat is inkább kérdéseként, óvatos felvetéseként kezelje, és ne cáfolhatatlan igazságként.

Ha Pázmány politikai pályafutását vizsgálom, bár kétségtelenül több szakaszra lehet azt bontani Hargittay Emil felosztása alapján,⁶ mégis két olyan sarokpontot találok, amelyekhez fellépésétől kezdve haláláig ragaszkodott. Egyik a határozott és meggyőződéses *dinasztiahűsége*. A legnehezebb időszakokban is kitartott a törvényesen megkoronázott magyar király mellett, írásaival és tetteivel a királyi család és az ország érdekegységét kívánta megteremteni, a szükségszerű egymásrautaltságot hangsúlyozta. Az ideális magyar politikai berendezkedéssel és a Lajtán túli területekkel kapcsolatos koncepciója szinte tökéletesen egyezik a II. Ferdinánd nagy jelentőségű 1621-es végrendeletében megfogalmazottakkal.⁷ Szekfű Gyula óta a

⁵ Üdítő kivétel Pálffy Géza, aki legutóbb egy interjúban így fogalmazott: „Így a szatmáriaknak is szembe kell nézniük azzal, hogy akik a 16–17. századi – vitathatatlanul török ellenőrzés alatt álló – Erdélyt még napjainkban is a magyar (nemzeti) függetlenség egykori bástyájának nevezik, valójában önmagukat és honfitársainkat kergetik történeti illúziókba.” *A magyar állam a közép-európai régióban meghatározó szerepet játszott*, Szatmári Friss Újság, URL: <http://www.frissujsg.ro> (2012. 08. 29.)

⁶ HARGITTAY Emil, *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében*, = Uő., *Filológia... i. m.*, 113–151, 150.

⁷ A végrendelet a Pragmatica Sanctio előzményeként tekinthető, az összetett Monarchia feloszthatatlanságát és szétválaszthatatlanságát írja elő az utódok számára. *Testament Kaiser Ferdinands II. Wien, 10.*

magyarországi kutatás valahogy megfeledezett róla, hogy ezen a titkosan kezelt végrendeleten a király után Pázmány aláírása következik másodikként.⁸ Az érsek a Habsburgok örökös királyságának elkötelezett híve volt,⁹ az uralkodó legbelsőbb bizalmi köréhez tartozott, úgy tekinthetünk rá, mint aki a Monarchia döntéshozatalának részese.¹⁰ A Habsburg uralkodó tehát Pázmány szemszögéből semmiképpen sem fenyegetés, hanem a Szent Korona testének szerves, nélkülözhetetlen része.¹¹

A másik ilyen pont Pázmány törekvése arra, hogy mindaddig – és ez lényeges –, míg a császár- királynak hiányzik az elegendő fegyveres ereje a biztos győzelemhez, a maradék ország területéről a háborút minden körülmények között távol tartsa, a végső demográfiai katasztrófát elkerülje, és ahol csak lehet, tárgyalásos úton elégtse ki a viszálykodó feleket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jogos és kényszerű fegyveres önvédelemről lemondott volna, csupán azt, hogy a kilátástalan és céltalan országpusztítást igyekezett megakadályozni. A hadászati kérdések máskülönben anynyira nem álltak távol tőle, hogy számtalan esetben adott a hadviselés mikéntjéről jobbnál jobb gyakorlati tanácsokat az uralkodónak vagy akár a nádornak.¹² Ezekben az *opinió*kban sorra olyan javaslatok szerepelnek, amelyek háborús helyzetben idegen katonaság (többnyire német, néha lengyel) Magyarországra, illetve a végekre hozatalát tanácsolják. Külföldi zsoldosok nélkül sem a töröknek, sem vazallusának, Erdélynek nem tud ellenállni a királyság, véli több esetben Pázmány.¹³

Mai 1621 = Die Pragmatische Sanktion authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen, ed. Gustav TURBA, Wien, 1913, 1–14. Vö. HÓMAN Bálint, SZEKFI Gyula, *Magyar történet*, V. Bp., 1928, 201.; THOMAS WINKELBAUER, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, I–II, Wien, 2003.; *Österreichische Geschichte 1522–1699*, I, 175. skk.

⁸ Kivétel Tusor Péter, aki legfrissebb forrásközlő tanulmányában a valós történeti jelentőségének megfelelően hangsúlyozza Pázmány szerepét az 1621-es testamentum létrejöttében. TUSOR Péter, *Pázmány és Klesl levélváltása 1626/1627 fordulóján (Forrásközlés a firenzei Magalotti-levéltárból) = Magyarország és a római Szentszéke (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, szerk. TUSOR Péter, Bp.–Róma, 2012, 119–135, 123.

⁹ Lásd Pozsony vármegyéhez intézett beszédét a királyválasztásról 1617 novemberében, továbbá a *Vélemény az örökösödés alapján való trónutódlásról* című iratot az 1630-as évek derekáról. Ez utóbbinál a kiadóval egyetértve Pázmány szerzőségét biztosra veszem. HANUY, *i. m.*, I, 119–124; II, 773–775.

¹⁰ HILLER István, *Pázmány Péter és a Habsburg diplomácia = Pázmány Péter és kora...*, *i. m.*, 139–150; TUSOR Péter, *Pázmány Péter esztergomi érsek levelei Rambaldo Collaltohoz (1621–1626)*, Lybubus, 2003, 111–116, 111–112; TUSOR, *Pázmány és Klesl...*, *i. m.*, 121–123.

¹¹ Vö. SZABÓ István, *Pázmány Péter és a magyar államiség = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., 2010, 75–78.

¹² TUSOR Péter, *Petri Pázmány epistulae. Acta notationesque inedita*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 1997/1–2, 83–146, 86.

¹³ Pozsony, 1623. szeptember 25. és október 3. között kelt javaslat, ahol Pázmány többek közt Giorgio Basta példájára is hivatkozik: TUSOR, *Petri Pázmány...*, *i. m.*, 100–106.; 1624. március 7-én kelt javaslat: HANUY, *i. m.*, I, 372–376.; „Valido milite Germano opus erit et ad recuperationem et ad conservationem. Itaque nullo modo judico quidquam armis tentandum, absque milite Germano.” II. Ferdinándhoz, 1629. augusztus 14. HANUY, *i. m.*, II, 51–52.; II. Ferdinándhoz, 1632. szeptember 5. HANUY, *i. m.*, II, 354–355.; Esterházy Miklós nádorhoz, 1633. szeptember 17. HANUY, *i. m.*, II, 443–446.; II. Ferdinándhoz, 1633. szeptember 17. HANUY, *i. m.*, II, 446–447.; „Idcirco sua Maiestas omnino exercitum aliquem habere debet, non domesticum tum sed et externum ...” Lippay György kancellárnak, Pozsony, 1636. március 1.: TUSOR, *Petri Pázmány...*, *i. m.*, 130–135.

Ha pedig szemügyre veszem az 1604-től Pázmány haláláig terjedő időszakot, akkor egyszerűen nem találok olyan mozzanatot, amelyre Pázmány jó szívvel azt mondhatta volna, igen, ezért megérte, szükséges, hogy Erdély jelenlegi állapota fennmaradjon, ez az egyensúlyi helyzet kell nekünk. Kinek volt ugyanis ez az állapot jó? Mindenekelőtt a töröknek, amely ilyenformán megosztotta az ország erejét, és könnyebben fenntarthatta az uralmát. A protestánsoknak, akik erős támogatóra találtak a mindenkori erdélyi fejedelem személyében. Továbbá változó mértékben a magyarországi nemességnek, akik mind a vármegyei, mind az országos szinten megerősíthették rendi kiváltságaikat a királlyal szemben. Pázmány viszont a törököt legyőzendő ellenségnek, a protestánsokat pedig részben szintén ellenségnek, részben meggyőzendő ellenfélnek tartotta,¹⁴ a rendi előjogait féltő magyarországi főnemességet pedig politikai vetélytársnak. Alig hihető, hogy a három közül bármelyik számára kedvező helyzet fenntartását Pázmány akárcsak ideiglenesen is jó gondolatnak tartotta volna.

A Pázmány által megélt történelmi tapasztalatok számomra óhatatlanul azt sugallják, hogy az erdélyi függetlenség mérlege az érsek számára nem lehetett más, mint erősen negatív. Ez az állapot ártott a katolikus egyháznak, az ország egységének, állandó polgárháborús veszélyforrást jelentett. Az erdélyiek török szövetségben folytatott pusztító hadjáratai Magyarországon, a felső-magyarországi területvesztés számottevően gyengítették az országot.¹⁵ A magyar történetírás egyszerűen átsiklik a tény felett, hogy a hét vármegye leszakítása leginkább a török érdekeinek kedvezett. A gallér alá pökéstől, azaz egy feltételezett német veszélytől valóban Erdély védte volna meg a királyságbelieket? Úgy látom, Pázmány szerint a legkevésbé sem. Hiszen éppen a törökkel együttműködő keleti „magyar állam” az, amely a magyarság becsületét a Lajtán túl bemocskolja,¹⁶ amelynek az állandó fenyegetése miatt időről időre szükséges a nyugati zsoldosok bevonása a magyarok és nem csak a törökök-tatárok ellenében. Ha a magyarság a török ellen egységben lépne föl királya oldalán, lenne igazán olyan respektusa és ereje is, amely megóvjá mindettől.

¹⁴ Pázmány az 1632-es római útján protestánsellenes katolikus szövetség felállításán fáradozott. II. Ferdinánd királynak, Pozsony, 1632. február 10. HANUY, *i. m.*, II, 245–246.; *Emlékirata VIII. Orbán pápához*, Róma, 1632. április 6. HANUY, *i. m.*, II, 256–261.

¹⁵ „Iszonyodom megmondani, de azt hiszem, kétszáz ezer Magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt, ugy hogy felséged eddig ugy viselte az Magyar Nemzethez magát, mintha ugyancsak ennek romlására emeltett volna fejedelemségre.” Bethlen Gábornak, Pozsony, 1626. november 24. HANUY, *i. m.* I, 555–556. A Pázmány által jelzett veszteség megítélésem szerint nem patetikus túlzás, és semmilyen módon nem cáfolja azt Bethlen válaszevele. (Vö. BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*, Századok, 1981, 737–743, 741.) Különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy Bethlen a fogságba esett császári zsoldosokat eladta az esztergomi és a budai pasáknak. SZALAY László, *Magyarország története*, IV, Pest, 1865, 581.

¹⁶ „Én uram bizony szégyenlem, mikor eszemben jut, micsoda ítéletet tesznek felőlönk az idegen nemzetek ...” Forgách Zsigmond nádornak, 1619. november 20. HANUY, *i. m.* I, 209–212.; „Az bizonyos, hogy az egész világ előtt szegény nemzetünket sok szóban és gyűlölségben kevertük ezekkel az gyakor és ok nélkül való felindulásokkal.” A Bethlen táborában levő felső-magyarországi rendekhez, Pozsony 1626. október 22. HANUY, *i. m.* I, 545–547.

Mindennek megfelelő volt Pázmánynak az erdélyi fejedelmekkel való kapcsolata is. Bethlen Gáborban nem egyenrangú szellemi társat talált, mint az néhol a szakirodalomban szerepel, hanem a kereszténység és Magyarország különlegesen veszélyes és alattomos ellenségeként tekintett rá. Rendkívül bizalmatlan volt vele kapcsolatban, idegen fejedelemnek,¹⁷ sokszínű párducnak,¹⁸ *malus virnek*¹⁹ nevezte, az ördöghöz hasonlította,²⁰ akivel szemben az ország minden erejével ellent kell állni. Rákóczi Györggyel kapcsolatban úgyszintén nem beszélhetünk barátságról,²¹ noha az egymással folytatott levelezésük jóval szelídebb hangnemű, és Pázmány maga írja, hogy „én Rákóczi Uramnak barátja vagyok, addig és anniba, míg az igazságot követi.”²² Ugyanakkor szinte retteg, hogy a Bethlennél jóval tehetségtelegebb fejedelem ballépéseivel vagy még kedvezőtlenebb állapotba sodorja Erdélyt, vagy elődje példáját követve – mint ahogy az utóbb be is következett – a királyság területét pusztítja tovább. Pázmány hímes tojásként kezeli Rákóczit, akit a lehetőségek szerinti kisebb rossznak tart (de rossznak!).²³ A már-már túlon túl nyájas hangvételű levelek számomra sokkal inkább erről a reális helyzetfelismerésből fakadó óvatosságról tanúskodnak, mintsem valamely őszinte baráti kezdeményezésről.

A fentiek alapján úgy vélem, oly nagy ellentmondás, disszonancia érhető tetten a Kemény-idézet és Pázmány céljai, politikája, történelmi tapasztalata között, hogy egyszerűen kizárt, hogy szó szerinti értelmezés alapján messzemenő következtetésekre adjanak okot e sorok. De akkor miért hangzottak el ezek a szavak?

Pázmány írásai alapján kétségkívül szókimondó, véleményét nyíltan vállaló, vitakedvelő személy volt. „Én pedig nem ítlelem hozzám illendőnek, hogy külömbet mondjak annál, a mit ítlek” – írta Sennyey István kancellárnak egy levelében.²⁴ Esterházy Miklósnak címzett két levelében szintén hangsúlyozza, hogy mind a királynak, mind a nádornak igazmondással tartozik.²⁵ Biztosak lehetünk tehát abban, hogy Pázmány bármit írt a királynak vagy környezetének, azt komolyan és őszintén

¹⁷ Forgách Zsigmond nádornak, 1619. november 20. HANUY, *i. m.* I, 209–212.

¹⁸ „Sperari itaque non potest, quod Pardus iste varietatem suam mutare velit.” A császári hadi- (vagy a titkos) tanácsnak 1623 őszén készített opinióból. TUSOR, *Petri Pázmány... i. m.*, 101.

¹⁹ Pázmány Péter Melchior Kelsl bíboroshoz, Bécs, 1626. november 21. TUSOR, *Pázmány és Klesl... i. m.* 129.

²⁰ „Vellem, si Majestas Sua ita cum Betlenio ageret, sicut agendum jubet scriptura cum Diabolo.” Pázmány opinioja a titkos tanácshoz 1626. október hónapban. HANUY, *i. m.* I, 540–543.

²¹ Rákóczit a katolikusok legelszántabb ellenségének nevezi. Giovanni Pallottónak, Pozsony, 1630. október 7. MARTÍ Tibor, *Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek nemzetközi és hazai kapcsolatrendszeréhez: Három kiadatlan Pázmány-levél = Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, Bp., 2013, 315–322.

²² Bethlen Istvánnak, Pozsony, 1636. március 14. HANUY, *i. m.*, II, 636–639.

²³ „Pericula gravia imminere video, si Rakoczius Principatum assequatur.” II. Ferdinánd királyhoz, Sellye, 1630. november 21. HANUY, *i. m.*, II, 151–153.

²⁴ Pozsony, 1629. augusztus 14. HANUY, *i. m.*, II, 52–53.

²⁵ „Én soha arra nem kötöm magamat, [...] hogy Juramentomom szerént igazán ő Felségének meg nem mondom, a mi tetszik és nem tetszik.” Bécs, 1633. július 16. HANUY, *i. m.*, II, 425–29 „Mert én arra nem köthetem magamat, kiváltképpen Uram előtt, kinek Juramento köteles vagyok, hogy félelem és barátságra való tekintet nélkül, amit ítlek, azt mondom.” Nagyszombat 1633. augusztus 9. HANUY, *i. m.*, II, 438–441.

gondolta. Az ellenséggel szemben viszont maga Pázmány javasolta a nagyobb baj elkerülése érdekében a színlelést és a megtévesztést.²⁶ Erre biztatta Rákóczi éppúgy, mint ahogy jobbágyainak is megengedte, hogy színleg hódoljanak, mivel megvédeni nem volt képes őket a töröktől.²⁷

Pázmány jól ismerte a lélek működését, hitvitázóként az érzelmekre és az értelemre egyaránt kiválóan tudott hatni. Ha egy önnön nagyságától eltelt fejedelmet akár közvetlenül, akár közvetetten megbízottja révén megszelídíteni kívánt, ha a politikai és katonai realitásokat figyelembe véve tudta, hogy nem ronthat ajtóstól-alabárdostól a házba, akkor bizony az általa birtokolt leghatékonyabb fegyverrel, a szó erejével, ravaszkodással közelített a célhoz. Hogyan nyerhette meg magának Kemény Jánost, hogyan növelhette esetleg a befolyását az erdélyi fejedelemre? Ha barátian, cinkos összekacsintással bizalmába fogadja, és olyat mond neki, ami ugyan részben igaz, de a hallgató szívének kedves.

A fentiek és az általam ismert források alapján úgy vélem, a sokszor idézett Pázmány-gondolat épp úgy, mint a Rákóczi Györgynek szóló levelek hangvétele, pusztán színlelés, amely a fiatal Kemény János, illetve az erdélyiekkel való időleges békés kapcsolat fenntartását szolgálta. A bíborosnak az erdélyi helyzet megoldásával kapcsolatos valódi álláspontját a királynak és a kormányzerveknek küldött írásaiból olvashatjuk ki.

„Csak magyarral Erdélyet (sic!) soha bizony meg nem rettentí senki. Németnek kell lenni, mert anélkül ha ki mit cselekszik, megengedik ugyan, de csak nézik és nem applicálják úgy, amint kellene, magokat. Ha ember sok és nagy oblációkat teszen, admittálják. De nem tudom, ha segítik. Hanem első fundamentom az, hogy német nélkül senki az erdéli fejedelemmel fel ne tegyen. És ha mit akar ő felsége, úgy kezdje, hogy félbe ne szakadjon.”²⁸

²⁶ A XVII. században a politikai érintkezésekben bevett gyakorlatnak számított a *dissimulatio*. A problémakörrel számos értékes tanulmány található egy nemrég megjelent kötetben. *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó, Bp., 2010. A kézirat lezárását követően hívta fel figyelmemet Tusor Péter tanulmánya arra, hogy a Pázmány által képviselt, a protestánsokkal történő eseti egyeztetéseket, megbékélést is magában foglaló, de a katolizációs törekvéseket nem feladó hozzáállás közvetlen mintaképe a Melchior Klesl névvel fémjelzett „Ausgleich”-politika lehetett. TUSOR, *Pázmány és Klesl... i. m.*, 122.

²⁷ Rákóczi Györgynek, Pozsony, 1637. március 11. HANUY, *i. m.*, II, 757–758; „Dissimulanter hattam, hogy az tisztviselők engedjék, hogy holdoljanak.” Nagyszombat, 1632. január 11. HANUY, *i. m.*, II, 233–234.

²⁸ Esterházy Miklós nádornak, Túróc, 1633. szeptember 17. HANUY, *i. m.*, II, 443–446.